

КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(447.74):33(=14) “18/1917”

Білоусова Л.Г., Державний архів Одеської області

Білоусова Лілія Григорівна – історик-архівист, філолог. Закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова (1979 р.) та факультет романо-германської філології того ж університету (1987 р.). Заступник директора Державного архіву Одеської області. Тематика наукових інтересів – історія етнічних громад півдня України. Автор 12 наукових та довідкових видань, 56 публікацій. Учасник міжнародних видавничих проєктів.

Торговий дім “Брати Петрококіно” в Одесі: внесок в економічний розвиток Російської імперії (XIX - початок XX ст.)

Розглядаються питання про значний внесок династії грецьких купців Петрококіно, вихідців з острова Хіос, в економіку Російської імперії у сфері судноплавства, торгівлі, банківської справи, тютюнового виробництва і курортної справи.

The question of great investment of the Greek merchant dynasty of Petrokokino, originated from the Chios Island, to the economic, trade, bank business, tobacco production and foundation of spa in Russian Empire.

У купецькому середовищі Одеси особливе місце займали греки, що закладали економічні основи головного міста і порту Новоросії з самого початку його заснування. У грецькій громаді одними з найбільш впливових етнічних груп були вихідці з острова Хіос. Представники хіоських аристократів Раллі, Родоканакі, Маврокордато, Негропонтє, Скараманга, Севастопуло, Петрококіно, Власто та інші осіли у Росії на початку XIX століття. Створивши свої судноплавні компанії, торгові фірми, банки, вони зайняли ключові позиції в економічній структурі імперії. Їх успіх багато в чому пояснювався не тільки протекціоністською політикою Росії стосовно іноземців, які успішно освоювали приєднані до імперії регіони, але й особистими якостями, досвідом поколінь, розгалуженою міжнародною інфраструктурою власного бізнесу. Типовим прикладом у цьому відношенні може служити династія Петрококіно, найбільш відомими серед яких були засновники торгового дому “Брати Петрококіно” в Одесі. Історія цієї родини

вивчена і відображена в дослідницькій літературі недостатньо, а окремих праць або систематизованих відомостей про Петрококіно у Росії взагалі немає.

Мета даної статті – розкрити місце і роль родини грецьких купців Петрококіно в економіці Російської імперії, показати структуру і напрямки їх бізнесу, рекламну політику, засади менеджменту на прикладі діяльності торгового дому “Брати Петрококіно” в Одесі, відобразити їх родинні і ділові зв'язки з Петрококіно в Азовсько-Донському регіоні, Санкт-Петербурзі, на Кавказі.

Історію сім'ї Петрококіно за грецькими історичними джерелами можна прослідкувати з початку XV століття. Вона значиться у списку 37 аристократичних родів острова Хіос [1]. Серед членів родини були відомі громадські і політичні діячі. Так, у 1864 р. Ніколас Петрококіно представляв інтереси султана Сулеймана II і виконав спеціальну місію щодо прав герцога Савойського на острів Кіпр. Пізніше він виконував завдання королів Себастьяна

Португальського і Філіпа II Іспанського в Португальській Індії. З 1602 по 1822 р. Петрококіно часто згадуються в латинських і грецьких кодексах Хіоса. Так, Мелетіос Петрококіно, син Лукаса, був митрополитом Ефеським і екзархом всієї Азії (помер у 1780 році). У 1810 році Ніколас Петрококіно був генеральним консулом Блискучої Порти в Ліворно. Але більшість членів родини традиційно займалася судноплавством і торгівлею.

Багато хто з Петрококіно в XIX столітті зв'язали свою долю з іншими країнами. Це пояснювалося перш за все політичними причинами – острів з переважно православним населенням до 1912 року знаходився під владою Туреччини, і саме ця обставина спонукала Петрококіно активно інвестувати свій капітал поза межами острова. Після хіоської різанини 1822 року деякі з членів родини загинули, а окремі постраждали фізично й морально і через це покинули Хіос, переселившись до Константинополя, на острів Сірос, до Марселя, Ліверпуля, Трієста та інших міст. Відомості про Петрококіно-судновласників ми знаходимо в дослідженнях Д.Харлафті з історії грецького флоту в XIX-XX століттях [2]. Так, Петрококіно ще до 1820 р. вели свої справи у Трієсті, де їм належало від 1 до 3 суден. Серед грецьких судновласників, що займалися торгівлею між Середземним і Чорним морями та у портах Англії, значаться Петрококіно, що мали в 1835 році 2 судна (водотоннажністю у 318 тонн), у 1840 р. – 2 судна (276 т), а в 1850 – 5 суден (886 т). Сім'я Петрококіно-Аеластос мала в 1835 році 2 судна (350 т), а в 1850 – уже 13 (2255 т), у 1860 – 10 (2165 т). Як бачимо, в обох випадках спостерігається прогресивний розвиток бізнесу. Петрококіно також займалися експортом товарів зі Східного Середземномор'я і Чорного моря до Марселя: ця мережа активно працювала в 1830-1860-х рр., у 1870 році на цьому напрямку працювало 2 їхніх судна (851 т). У 1879 році серед грецьких судів далекого плавання на іонічному напрямку працювало і вітрильне судно Петрококіно водотоннажністю 266 тонн, приписане на острові Сірос. Російська імперія також стала батьківщиною для багатьох представників династії Петрококіно, передусім південний її регіон, де іноземців щиро заохочували до підприємництва та освоєння приєднаних у результаті російсько-турецьких воєн територій.

У Російській імперії ми знаходимо Петрококіно серед греків, що провадили експортні операції у Чорноморсько-Азовському регіоні – у першій половині XIX ст. вони постійно проживають і займаються судноплавством і торгівельним бізнесом в

Одесі, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Керчі, Маріуполі. У другій половині XIX ст. і на початку XX ст. Петрококіно активно діють у банківській та промисловій сферах у північній столиці Росії Санкт-Петербурзі та на Кавказі. Виявлені на теперішній час історичні джерела дозволяють найбільш повно реконструювати історію саме одеських Петрококіно – судновласників, засновників торгового дому “Брати Петрококіно”, благодійників і меценатів.

Дуже важливим є питання, коли саме вони з'явилися в Одесі та за яких умов починали свою підприємницьку діяльність. Встановити точно дату прибуття доволі складно через наявність значної кількості ще не дослідженого архівного матеріалу щодо купецької Одеси, а також через втрати у роки Великої Вітчизняної війни багатьох історичних джерел, зокрема найбільш хронологічно ранніх справ Одеського міського (іноземного) магістрату.

У документах Державного архіву Одеської області прізвище Петрококіно вперше зустрічається в матеріалах Одеської міської думи: в списках купців, що оголосили капітал по 1-й гільдії на 1814-й рік, значиться Страті Петрококіно [3]. Цей список дає певне уявлення і статистичні відомості про купецький стан, який сформувався у місті за перші 20 років його існування – по 1-й гільдії об'явили свої капітали 91 особа, по 2-й – 54, по 3-й – 314, а всього в Одесі зареєструвалося 459 купців, в основному, іноземців. Серед купців 1-ї гільдії переважно греки – І.Дедоменіко, Г.Аверіно, К. Папахаджиу, Х.Маргаритова, Г.Папа, О.Мімі, Д.Валяно, Д.Камбурогло, Емануїла, Склірі, Д.Велісаріо, І.Хіони, П. і Ф.Веларі, Н.Хельмі, Д.Калафаті, С.Кіпарісі, А.Феогности, К.Хараламбо, Г.Красі та ін. Отже, Страті Петрококіно належав до привілейованої купецької еліти – адже за законодавством Росії того часу купець 1-ї гільдії мав об'явити капітал не менш ніж у 50 тисяч рублів. Невідомо достеменно, чи залишився він у Росії назавжди, але його син Михайло пов'язав свою долю і бізнес саме з Одесою, заснувавши у 1859 р. торговий дім і передавши свою справу нащадкам.

Його біографію можна вважати типовою для представника іноземного купецтва того часу в Новоросії, де інвестування європейського капіталу знаходило гарячу підтримку російського уряду. В 1819 р. М.С.Петрококіно – “іноземний грек”, що торгує по 3-й гільдії, тобто починає свою справу з капіталу у 8 тис. руб. Саме цей період є найбільш сприятливим для іноземця в Одесі, де у 1819 р. вводиться режим вільної безмитної торгівлі – порто-франко. Майже 30 років він успішно розвиває бізнес, залишаючись у статусі “турецькопідданого”, “грецького уродженця”. В кінці 1957 р.

М.Є.Петрококіно приймає присягу на вірність всеросійському престолові і одночасно подає прохання одеському градоначальникові про “записку” його в одеські купці 2-ї гільдії з капіталом у 20 тис. руб. [4]. Прийняття російського підданства пояснювалося у значній мірі економічними причинами – в умовах скасування порто-франко це давало можливість бути прилученим до купецького стану Росії й одержати відповідні пільги по сплаті податків. Також значно розширювалися можливості участі в громадському житті міста через обрання на виборні посади, наприклад у Міську думу та ін.

У середині XIX століття для одеської грецької громади прийняття російського підданства було типовим явищем, що свідчило про поступову асиміляцію другого і третього поколінь емігрантів у Росії. Греки взагалі вважали Одесу “своїм” містом, оскільки були однією з найбільш активних і численних етнічних груп, що закладали економічні підвалини міста з перших років його існування. Тому є чимало свідчень сучасників. Так, Олександр Михайлович де Рибас, старожил Південної Пальміри і онук Фелікса де Рибаса, брата знаменитого адмірала Йосипа де Рибаса, не раз красномовно описував грецьку громаду та специфіку грецького бізнесу на сторінках свого головного твору “Стара Одеса. Історичні нариси і спогади”. Його дитинство припало на 60-і роки XIX століття – саме цей час відклався в його пам’яті найбільш яскраво. Про греків йому завжди нагадував аромат тільки-но зірваних екзотичних фруктів – апельсинів: “Проходячи по Грецькій, повз відкриті льохи під колоніальними магазинами, ви не могли б не чути запах цих чудових, захоплюючих, соковитих, сонячних плодів, привезених сюди з благословенного півдня! ... З Барселони, Мессіни, Кіпру, Хіоса, Яффи і Смірни десятки, сотні кораблів, переповнені тисячами пакунків апельсинів, несуться разом з ароматним вітром у наш порт. Сотні людей вивантажують ніжні апельсини на берег, складають їх на громіздкі биндюги, звозять до оптових торговців на Грецьку вулицю й опускають пакунок за пакунком у глибокі льохи. Є дні, коли вся Грецька вулиця пахне апельсинами...” [5]. Згадав де Рибас у своїй історії Одеси і магазин Петрококіно і Гуммеля у самому центрі ділової Одеси.

Торговий дім “Брати Петрококіно” в Одесі був заснований у 1859 р. і протягом другої половини XIX століття стає відомою фірмою не тільки у південній столиці Російської імперії, а й за її межами. Належав він спочатку, цілком ймовірно, Михайлові Євстратійовичу Петрококіно і його братові Ніколасу. Наприкінці

1860-х років у справу вступили сини М.Є.Петрококіно – Євстратій і Дімітрій, які й успадкували фірму після смерті батька в 1879 р.

Лідером у цій сімейній справі був Є.М.Петрококіно, який на момент успадкування торгового дому вже мав значний досвід у теорії та практиці торгівлі, а також фахову освіту. Так, у Німеччині, в Лейпцигу, він вивчав комерцію і хімію. Повернувши до Одеси, пішов на службу до батька і працював у його магазині. Згодом Є.М.Петрококіно перейшов на службу у торговельну фірму Кроне, де обіймав посаду довіреного. Одержавши певний практичний досвід, пішов від Кроне і відкрив самостійну торгівлю [6]. Згодом до нього приєднався його брат Д.М.Петрококіно. Обидва брати примножили успадкований капітал і торговий дім “Брати Петрококіно” під їх керівництвом працював стабільно багато років.

Досить складно по архівних документах визначити весь спектр послуг торгового дому братів Петрококіно, але численна рекламна продукція і місцеві видання все-таки дають можливість скласти уявлення про основні напрямки і масштаби його діяльності. Торговий дім спеціалізувався на торгівлі закордонними товарами. На прикладі фірми можна простежити, товари яких країн потрапляли до Одеси. Торговий дім пропонував гаванські сигари, лампи Дитмара з Варшави, синьки Ріхтера з Лілля, желатини паризької фірми Osteocolle Coignet & C-іe для очищення вина, пива й оцту, мазі для чищення металів “Putz-Pomade”, американське мило, порошок Diamand і Putz-Pasta для чищення бронзових, срібних і золотих виробів, італійські сірники “Luigi de Medici” з Туріна й англійські “Bryant&May” з Лондона, китайську мастику для натирання підлоги, англійський порошок для чищення сталевих виробів, американську ваксу для взуття та інші “колоніальні” товари. У двох магазинах Петрококіно був великий вибір письмових, креслярських і канцелярських товарів, прикрас для ялинок, великодніх яєць, дитячих іграшок і різних товарів для подарунків. Також пропонувався залізний, емальований і луджений посуд, усіякі садові інструменти, скло, холодильні шафи, фільтри, апарати для морозива, косметичні товари та ін. У 1890 році фірма одержала дозвіл градоначальника на книжкову торгівлю і почала торгувати дитячими книгами [7].

Про розширення справи свідчить той факт, що наприкінці XIX століття до двох магазинів і складів закордонних товарів, що працювали з 60-х років, додалися нові – у 1889 р. влаштовано склад гаванських сигар “Петрококіно і Гуммель” (Petrocokino & Hummel) та склад сірників, у наступному 1890 р. Петрококіно

одержали дозвіл градоначальника на відкриття складу “усіляких садових інструментів і різних предметів для садівництва...” [8].

Про ріст капіталу свідчить і те, що до 1887 року брати заявляли свій капітал по 2-й гільдії, а після смерті Д.М.Петрококіно в 1887 році Є.М.Петрококіно продовжив сімейний бізнес і перейшов у 1-у гільдію [9]. У цей період його компаньйонами стають близькі родичі – двоюрідний племінник Георгій Євстратійович Петрококіно, а також Іван Миколайович Петрококіно [10].

Успіх справи забезпечувався також грамотною рекламною політикою. Використання преси, розміщення об'яв в альманахах, адрес-календарях, участь у різноманітних виставках, співпраця з громадськими організаціями та товариствами були важливою частиною бізнесу. Так, у 1884 році торговий дім братів Петрококіно одержав почесний відзив Товариства сільського господарства Південного краю Росії “За чудові по різноманітності, дешевизні, розмаїтості і практичності зразки закордонних кустарних виробів” [11].

Товари Петрококіно часто виставлялися на всіляких дуже популярних в Одесі промислових і сільськогосподарських виставках, які організовувалися міською владою та Одеським відділенням Імператорського Російського технічного товариства. У каталозі Виставки домобудівництва і домоустрою 1895 року наведено докладний перелік товарів фірми: “Різнорізнотні кухонний посуд з міді, алюмінію, нікелю і глини. Дерев'яне кухонне начиння. Холодильні кімнатні шафи з резервуарами для чистої води. Фільтри для води. Посуд для нагрівання страв. Дротяні сітки для збереження провізії та інші господарчі товари” [12]. Від магазину Петрококіно були виставлені також будівельні й інші товари, за що торговий дім одержав відзнаку-заохочення “За поширення господарчих товарів” [13].

У 1896 році Є.М.Петрококіно відкриває новий магазин фірми, який кореспондент газети “Одесский листок” назвав “Одеським Лувром” за різноманітність і якість товарів. Вибір місця був більш ніж удалий – на Грецькій вулиці, у центрі торгового міста, поруч з портом, у самому серці грецької Одеси. Аж до 1919 року реклама і вивіски отут майоріли грецькими прізвищами: “Бакалійна і колоніальна торгівля Мавроматіса”, “М'ясна крамниця Пефані”, “Пивна крамниця Каліфотіді”, “Перукарня Тесеоглу”, “Ресторан Складареса”, “Швацька майстерня Кіріако”, “Виноторгівля Потаміаноса”, “Корсети Стафікопуло”, “Майстерня з набивання опудал Родіді”, кав'ярні Греکیدіса, Захарато, Маландракі,

Павліді, Пентіловліса, Хрісолурі. З незапам'ятних часів у крамниці Івана Левіді на Грецькій вулиці вперше в Одесі з'явилася халва з самого острова Хіос.

При організації роботи універсального магазину Є.М.Петрококіно насамперед піклувався про зручність для своїх клієнтів – на всю довжину фасаду магазину був улаштований виріз тротуару для під'їзду екіпажів, а перед входом у магазин – залізний навіс на чавунних колонах. Усі роботи здійснювалися робітниками і матеріалами від Одеської думи, але за рахунок Петрококіно, який вніс у міську касу 1011 рублів [14].

В “Южнорусском альманaxe” за 1898 р., у розділі про торгово-промислові фірми й установи, помістили фотографію магазину і відомості про товари його 11-ти відділів: дитячих іграшок і ялинкових прикрас; посуду кухонного, порцелянового і скляного, а також для військ, лікарень і молочного господарства; холодильних шаф; ванн цинкових, чавунних, емальованих і фаянсових; колоніальних товарів: гнотиків, мазі, синьки, вакси, мастики, наждаку та ін.; садових інструментів і садових меблів; ламп гасових і електричних на шорокий вибір; виробів із бронзи, майоліки, теракоти для прикраси кімнат; шкіряних виробів: гаманців, портмоне, ридикюлів, портфелів, дорожніх принадлежностей; фарб і товарів для художників; китайських і японських виробів. Покупців приваблювали також новомодними на той час товарами, що тільки-но входили у побут – фотоапаратами, спортивними тренажерами, товарами для автомобілістів. Торговий дім щорічно організовував виставку ялинкових прикрас, дитячих іграшок та “найвитонченіших подарунків для будь-якого віку”. За три тижні до свята Великодня відкривалася виставка крашанок [15].

Про популярність магазину свідчили не тільки регулярні згадування в місцевій пресі, але й інформація, фотографії і реклама, розміщені в більш солідних виданнях, таких, як “Юнорусский альманax”, “Адрес-календари Одесского градоначальства”, “Ілюстрированный практический путеводитель по Одессе” (1912 р.) та ін. Торговий дім братів Петрококіно неодноразово згадується в 1897-1898 роках серед фірм, що торгують із закордонними купцями – щомісяця від 70 до 240 торговців відправляли свої вироби за кордон і одержували звідти товари. Серед них були відомі грецькі прізвища – Родоканакі, Вучина, Кріона, Павліді, Парігорі, Гріпарі, Кананакі, Склаво, Теодоріді, Маріно, Мілонаді, Месаксуді, Ніколопуло, Хрісто та ін. [16].

Після смерті у 1904 р. глави фірми Є.М.Петрококіно торговий дім перейшов до

його найближчих родичів і колег – одеського купця 1-ї гільдії Миколи Костянтиновича Ксіди та іноземця Г.Г. фон Погліеса [17]. М.К.Ксіда був сином сестри Є.М.Петрококіно Марії, що вийшла заміж за одеського купця 2-ї гільдії Костянтина Івановича Ксіду. М.К.Ксіда займав поважне місце в одеській громаді як член купецької управи, виборний купецького стану, член 1-го міського присутствія по податках з нерухомого майна, член Ради піклування про сліпих, попечитель Комерційного училища імператора Миколи I, товариш голови Товариства допомоги бідним учням у народних училищах, скарбник одеського Автомобільного товариства, власник нерухомого майна з 9-ти будинків.

Партнер Ксіди Генріх Генріхович фон Погліес, 36-літній дворянин, випускник Ольмуцького реального училища (Моравія), до вступу в спадщину був довіреним торговельного дому “Брати Петрококіно” і чудово вів справу [18].

Спадкоємці Є.М.Петрококіно благополучно продовжували сімейну справу, спираючись на міцні родинні зв'язки. Так, брат М.К.Ксіди, Костянтин Костянтинович Ксіда, був у 1913-1917 р. гласним Міської думи і членом правління Одеського облікового банку. Володів 5 будинками в Одесі. У 1914 році він також почесний мировий суддя, член правління Російського товариства Червоного Хреста, товариш голови фабрично-заводської лікарні Червоного Хреста, скарбник Опікувства государині імператриці Марії Феодорівни про глухонімих, член Товариства допомоги безпритульним дітям. Ксіди були також зайняті в гастрономічній торгівлі (С.Ксіда), Товаристві взаємодопомоги купецьким повіреним при Одеській митниці (С.А.Ксіда), Товаристві нафтового виробництва братів Нобель (М.І.Ксіда) [19].

Про активний розвиток сімейної справи свідчить участь торговельного дому “Брати Петрококіно” у грандіозній промислово-технічній виставці, організованій в Одесі Російським технічним товариством і міською владою. Фірма представила свої товари у всій різноманітності, замовила спеціальний рекламний плакат із символікою виставки: прекрасна дама в античному одязі з маслиною гілочкою, що сидить на мармуровій лаві з величезною шестірнею в правій руці – символ технічного прогресу і комерції як засобу досягнення процвітання.

Торговий дім взагалі багато уваги приділяв рекламуванню своїх товарів різними засобами, не тільки щорічно розміщуючи оголошення в газетах, міських довідниках і адрес-календарях Одеського градоначальства, а й постійно

підтримуючи безпосередні зв'язки зі своїми клієнтами. Посилаючи товари покупцям поштою, не забували додавати люб'язні листи і прейскуранти. До свят випускали навіть спеціальні поштові листівки з логотипами торговельного дому, особливо до Різдва та Нового року, коли торгівля істотно оживлялася. Одна з таких листівок була виконана художником вручну – барвистий колаж із трьох сюжетів, що зображували фасад торговельного дому, внутрішній інтер'єр універсального магазину і вид Одеського порту з кораблями із зворушливим вітанням “Уклін з Одеси”. Унікальна на сьогоднішній день листівка була надрукована в Берліні фірмою W.Hagelberg [20].

Зазвичай оптовим клієнтам робилася знижка на ялинкові прикраси, свічки та іграшки в розмірі 20%. На порцеляновий посуд, що поступав на продаж до магазину, ставилося спеціальне фірмове клеймо з номером. Пізнавана була і торговельна марка фірми, яка формою нагадувала стилізований фамільний герб хіоських аристократів Петрококіно, у центрі якого переплелися букви – “Б” і “П”. На хіоське походження власників фірми натякали дві гілочки унікальної цілющої рослини мастики. “Брати Петрококіно” відмінно себе зарекомендували – в “Ілюстрованном практическом путеводителе по Одессе” (1912 р.): одним з відомих місць Одеси був названий “чудовий триповерховий магазин закордонних товарів братів Петрококіно” [21].

Свій капітал Петрококіно інвестували не тільки у розвиток торговельного дому, а й у нерухомість. За 100-літній відомий нам і підтверджений архівними документами період проживання Петрококіно в Одесі власність родини склали 5 чудових житлових будинків у центрі міста. Нерухоме майно Петрококіно було націоналізоване в 1920 р. Нині це пам'ятки архітектури місцевого значення, в яких розташовуються офіси установ і житлові квартири. Крім будинків у центральній частині міста, у Петрококіно була дача на Великому Фонтані – прибережній території за містом, де проживали заможні одесити. Освоювати Великий Фонтан як місце відпочинку почали ще в 1820-х роках. У реєстрі 1877 року серед власників замських ділянок Петрококіно ще немає, а у зведеннях про приватні дачі за 1891 році є відомості про те, що там постійно проживав одеський купець 1-ї гільдії грецькопідданий Іван Миколайович Петрококіно [22]. Це був чудовий двоповерховий особняк біля моря в оточенні альтанок і фонтанів. Парадний вхід прикрашали дві бронзові фігури лева на полюванні і левиці. Перед сходами до будинку був улаштований вигадливий фонтан з дитячими фігурками,

інкрустований перламутром. У величезному парку, що оточував дачу, Петрококіно спорудили дивні композиції зі штучно створеними ландшафтами, водоймищами, місточками і гротами в англійському стилі. Будинок уцілів до наших днів. Як і багато інших приватних особняків, після революції дачу

Петрококіно націоналізували. З післявоєнного періоду у цьому будинку розміщується лікувальний корпус санаторію імені М.Горького, що належить тепер акціонерному товариству “Укрпрофздравниця”. У ньому успішно лікують гастроентерологічні захворювання – на території парку санаторію діє

Література

1. Argenti P.P. Libro D'Oro de la noblesse de Chio. Vol. II. – London: Oxford University Press, 1955. – P. 95-98, 122-123.
2. ΧΑΡΑΛΑΥΤΗ ΤΖΕΛΙΝΑ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΚΤΗΤΗΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΣ. 19 ος – 20 ος ΑΙΩΝΑΣ. – 1997. – С.135, 143, 152, 155, 184, 197, 486, 508, 517, 522.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 4, оп. 1а, спр. 229, арк. 1 зв.
4. Там само, оп. 33, спр. 444, арк. 1-16.
5. Де Рибас А.М. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. Одесса, 1913. – С. 302-303.
6. Одесский листок. – 1896. – 8 июня.
7. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 1837, арк. 171 зв., 186 зв.
8. Там само, оп. 3, спр. 2003, арк. 1-2.
9. Список одесских 1-й и 2-й гильдии купцов 1887 года. – Одесса, 1887. – С. 33.
10. ДАОО, ф. 18, оп. 1, спр. 1201; Одесский вестник. – 1890. – 23 января.
11. ДАОО, ф. 22, оп. 1, д. 289, арк. 48.
12. Каталог выставки домоустройства в Одессе. – Одесса, 1895. – С. 21.
13. ДАОО, ф. 333, оп. 1, спр. 255, арк. 99-100 зв.
14. Там само, ф. 16, оп. 72, д. 209, арк. 1-13; Одесский листок. – 1896. – № 80. – С. 5.
15. Южнорусский альманах. Одесса, 1898. – С. 26.
16. ДАОО, ф. 281, оп. 1, спр. 2, арк. 10 зв., 36 зв., 46 зв.
17. Там само, ф. 2, оп. 11, спр. 58, арк. 90 зв. – 91.
18. Там само, оп. 8, спр. 1442, арк. 28 зв. – 29.
19. Вся Одесса. Справочная и адресная книга на 1914 год. – Одесса, 1913. – С. 223
20. Рекламні проспекти фірми “Брати Петрококіно” з приватного архіву А.О.Дроздовського (м.Одеса).
21. Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе. Одесса, 1912. – С. 125.
22. ДАОО, ф. 18, оп. 1, спр. 1201.
23. Там само, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 61, арк. 76.

Надійшла до редколегії 15.03.2007 р.